УДК 930.1(477)«18»(092)

С. І. Світленко
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ІСТОРІОСОФСЬКОМУ ОСЯГНЕННІ МОЛОДОГО П. О. КУЛІША

Розглянуто чинники формування й утвердження історіософських поглядів молодого П. О. Куліша стосовно історії України. Показано український патріотичний та телеологічний смисли романтичної історіософії мислителя та основні актуалізовані ним проблеми: історіогенези, змісту та етапів української історії, факторів її розвитку, українського історичного часу та простору.

Ключові слова: Історія України, історіософські проблеми, молодий П. О. Куліш, мислитель-романтик.

Светленко С. И. **История Украины в историософском осмыслении молодого П. А. Кулиша.**

Рассмотрены факторы формирования и утверждения историософских взглядов молодого П. А. Кулиша. Показан украинский патриотический и телеологический смыслы романтической историософии мыслителя и основные актуализированные им проблемы: историгенезиса, содержания и этапов украинской истории, факторов ее развития, украинского исторического времени и пространства.

Ключевые слова: История Украины, историософские проблемы, молодой П. А. Кулиш, мыслитель-романтик.

Svitlenko S. I. **Young P. A. Kulish`s Historiosophical Understanding of History of Ukraine.**

The author studies how young P. Kulish`s historiosophical views about history of Ukraine were formed and consolidated. It is pointed out that Kulishe`s romantic historiosophy had patriotic and teleological roots. It has been shown that during 1843–1846 P. Kulish wrote some important prose and poetic fiction and public works, where he considered about origin of Ukrainian history, studied its main events and stages, highlighted the importance of its social, spiritual, national and personal factors. The philosopher outlined the course of time in Ukrainian history from the period of the Kievan princes to the second half of the XVII-th century, discussed historical orientation of Ukraine in Central-Eastern European area, internal and external features of historical choice of Ukraine in the context of struggle between different social forces. P. Kulish also defined the meaning of human life in history, the role of secular and spiritual components for it.

Keywords: History of Ukraine, historiosophical issues, early years of P.A. Kulish, thinker-romantic.

У багатогранній творчості П. О. Куліша (1819–1897) як інтелектуала й мислителя своє місце посіла його історіософська думка, яка пронизує популярні історичні нариси та історичні монографії, літературні прозові та поетичні твори. Не можна не помітити, що в останні десятиліття ця цікава частина творчої спадщини мислителя привертає все більшу увагу дослідників. Історіософія П. О. Куліша, зокрема його молодого періоду, стала об'єктом наукових статей таких авторів, як О. Грушевський, В. Івашків, О. Ковальчук, О. Коробов, Є. Нахлік, Л. Похила, О. Ясь [1; 2; 8; 9; 14; 16; 17] та навіть окремих розділів монографічних досліджень, зокрема Є. Нахліка [15, с. 308–355]. Втім, творча спадщина П. О. Куліша ще тільки-но повертається до читача, а тому не можна вести мову про повне опанування його історіософських думок та розмислів, часто розсіяних по багатьох різнорідних працях. За цих обставин чергове прочитання історіософського доробку мислителя є цілком доцільним, що й актуалізує дану статтю, яка має на меті розкрити його історіософське осягнення історії України в молодий період інтелектуальної діяльності, тобто до заслання після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства.

Історіософське бачення П. О. Куліша з молодих років було україноцентричним. Причини цього факту слід шукати і в походженні Пантелеймона Олександровича, батько якого був зі старого козацького роду, а деякі предки належали до військових товаришів, до сотенних отаманів. Усе це свідчило про достатньо давню, понад двохсотлітню історичну козацьку родинну традицію, яка, напевно, впливала на юнака на генетичному рівні. Безсумнівно, свою роль у формуванні світогляду молодого П. О. Куліша відіграла й українська атмосфера провінційного містечка Воронежа Глухівського повіту Чернігівської губернії, де 1819 р. він народився і зростав. Назавжди Пантелеймон Куліш запам'ятав атмосферу батьківського хутора під Воронежем, куди влітку збиралися всі домочадці та влаштовувалася своєрідна, родинна «Січ Запорозька». Звичайно, свій вплив на сина мала і мати, проста й неписьменна, але розумна жінка, яка набралась живої народної мудрості та «вела премудрі речі» у дрібних дворянських світ-

© Світленко С. І., 2016

лицях рідного міста, де часто згадували старовину, співали українських пісень.

На батьківському хуторі проживала й сусідка – У. Т. Мужиловська, до якої в родині Кулішів ставилися з великою шаною. Ця пані належала до людей «вищого товариства» і позитивно впливала на підлітка, ставши йому «за другу матір». У результаті «демократична душа отрока зробилась а р и с т о к р а т и ч н о ю». Вкупі з матір'ю дяк Ондрій та У. Т. Мужиловська зробили все, щоби здібний Панько закінчив повітове училище, а затим вступив до гімназії [10, с. 234–239].

Схильність П. О. Куліша до теоретизування, історіософських розмислів та узагальнень цілком пояснюються глибиною його інтелекту та широтою уподобань, що виявилися ще в юнацькі та молоді роки. Так, він без учителя опанував шість іноземних мов та читав іноземні книжки, учився грати на скрипці, столярував, брався до хутірського господарства тощо. Невипадково, отримуючи освіту у Новгород-Сіверському повітовому училищі, а затим у тамтешній гімназії, юнак швидко став першим учнем. У старших класах гімназії Пантелеймон зацікавився українською літературою, читав художні твори П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. В. Гоголя, українські народні думи і пісні М. О. Максимовича. Безперечно, прозове українське письменство та фольклорно-етнографічна спадщина сфокусувало увагу П. О. Куліша на українській народності, його історії. На світогляд П. О. Куліша вплинули і твори видатних майстрів слова: німецьких поетів і мислителів епохи Просвітництва Й. В. Гете та Й. К. Ф. Шіллера, російських поетів О. С. Пушкіна, В. А. Жуковського та ін. [10, с. 240–242].

Любов до рідної минувшини утверджувалася не тільки внаслідок книжного кола читання, а й у ході безпосереднього спілкування П. О. Куліша з простим народом, зокрема з народними кобзарями або дідами-старожилами. У 1836 р. юнак закінчив п'ятий клас Новгород-Сіверської гімназії, але коштів продовжувати навчання у батька не було. Прийшлося Пантелеймону набиратися життєвого досвіду, знань про реальне життя в процесі своїх перших спроб педагогічної діяльності в якості домашнього наставника панських дітей. Але в душі молодого вчителя запанувала думка вступити до Університету св. Володимира у Києві. Ця мрія справдилася лише у 1839 р., коли молодий П. О. Куліш став студентом-вільнослухачем історико-філологічного відділення філософського факультету [10, с. 242, 243].

Винятково важливе значення для подальшого утвердження світогляду П. О. Куліша мало його знайомство в університеті з професором «руської словесності» М. О. Максимовичем, з яким він читав й аналізував українські народні пісні, захопився англійським та шотландським письменником-романтиком історичного жанру В. Скоттом, став пізнавати закони мистецтва. Із листа до М. Д. Білозерського від 14 вересня 1842 р. дізнаємося про його зацікавленість «Історією русів», а також малоросійськими народними піснями, виданням яких молодий історик прагнув зайнятися [10, с. 244, 633; 11, с. 10].

За рекомендацією М. О. Максимовича П. О. Куліш, який потерпав від злиднів, отримав допомогу від інспектора училищ Київського учбового округу М. В. Юзефовича – місця учителем спочатку у Луцькому повітовому дворянському училищі, а потім у Києво-Печерському та Києво-Подільському дворянських училищах, одержував від нього усякі книжки та рукописи. Інспектор допоміг П. О. Кулішу опублікувати в Києві роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843).

Щоправда, російський письменник та журналіст О. І. Сенковський відгукнувся на цей роман негативною рецензією. З цього приводу П. О. Куліш писав російському історику М. П. Погодіну 27 квітня 1843 р. про те, що його критик «спотворює історію Малоросії і без церемонії робить нас поляками, чим ми в жодному випадку бути не бажаємо…». Відчуваючи себе українцем, П. О. Куліш став на захист «Истории Малороссии» М. А. Маркевича, яка теж піддавалася критиці з боку О. І. Сенковського [10, с. 244, 633; 11, с. 17, 18, 355].

У листі до М. П. Погодіна від 2 березня 1843 р. П. О. Куліш сповіщав про свій намір написати, як він підкреслював, *історію Малоросії*. Напевно, ця праця замислювалась як узагальнюючий синтез, оскільки її автор прагнув видати спочатку всі малоросійські літописи, малоросійські пісні, народні перекази, легенди, міфологію, прислів'я, історію малоросійських прізвищ. Усе це мало стати джерельним фундаментом узагальнюючої праці. У цьому ж листі П. О. Куліш прохав М. П. Погодіна організувати негайну пересилку до Києва цілої низки наукових праць з історії Росії та України, зокрема М. М. Карамзіна, М. Г. Устрялова, Г. Л. де Боплана, Д. М. Бантиша-Каменського, М. А. Маркевича, літературні твори М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна, В. Скотта, Повне зібрання руських літописів [11, с. 13–15].

Як свідчить лист П. О. Куліша до М. В. Юзефовича від 15 квітня 1843 р., предметом його особливої уваги став твір М. В. Гоголя «Тарас Бульба», у якому його автор «більше тепер вчитався в малоросійську старовину, глибше вдивився в душу південних русів і виразив у «Тарасе Бульбе» численні риси народного характеру, побуту і воєнних «звичаїв козацьких». Напевно, приклад М. В. Гоголя у справі вивчення української історії

припав до душі П. О. Куліша. Прагнучи детально вивчити українську минувшину, він замовляв собі у Київ праці як українських, так і польських авторів, історичні першоджерела [11, с. 16, 17].

Це був час великого творчого захоплення улюбленою справою. Відчуваючи небачений притік творчих сил, П. О. Куліш записав у своєму щоденнику: «Те, що зазвичай називають щастям, ллється на мене рікою». Запорукою цього стану душі П. О. Куліша стала, як він зізнавався, любов до нього з боку багатьох достойних людей, а також його особиста впевненість у незмінності своїх чеснот – доброти та благодійності [4, арк. 1, 2].

У «Жизни Куліша» є згадки про ряд «достойних людей», які увійшли до його інтелектуального кола, коли він учителював у Києві. Це, зокрема, В. М. Білозерський та Г. М. Білозерська, а за ними Т. Г. Шевченко і М. І. Костомаров. Всю цю українську молодь об'єднувало прагнення служити рідній Україні. Цьому є чимало підтверджень. Узяти хоча б свідчення Г. Л. Андрузького, який на допиті у ІІІ відділенні 14 квітня 1847 р. відзначив репрезентантів «малоросійської ідеї» – «поет Шевченко і Куліш – у вищому ступені». Характеризуючи П. О. Куліша, він свідчив, що той «нічого знати не хотів, крім Малоросії», а Т. Г. Шевченка визнавав «найвидатнішим поетом» [10, с. 248–250; 6, с. 325, 500, 501, 504, 505].

Узагалі 1843 р. вирізнявся активною інтелектуальною працею П. О. Куліша. Від 20 червня до 1 липня 1843 р. П. О. Куліш на одному диханні написав «Книгу о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького». Ця невелика за обсягом праця є не тільки свідченням його захоплення минувшиною власного народу, а й схильністю до історіософських розмислів та узагальнень.

Твір молодого патріота, українського народолюбця позитивно оцінив минуле рідної землі та народу, відмітив жертовність українців, які виділялися поміж інших народів своїми відважними і шляхетними подвигами на користь християнства, своєю вірою і любов'ю до рідної батьківщини. Разом із тим П. О. Куліш актуалізував проблему історичної пам'яті, котра вельми важлива для розуміння минулої і недавньої слави українців, значущості в історії Гетьманщини, України, козацтва. Втрата історичної пам'яті про власну славну історію, втрата освіченості й гідності призводить до перетворення народу на тварин, а колишню еліту, збіднілу духом, перетворює на асимільованих й короткозорих слуг домінуючих народів (німців та французів), відірваних від власного народу, котрий здобув презирливі характеристики «мужиків і хохлів» [6, с. 66].

Причиною такого розколу «найкращої на землі сім'ї, сім'ї української», під якою П. О. Куліш розумів українську національну спільноту, він вважав історичне безпам'ятство, за якого нащадки забували своїх славних предків, таких як С. Наливайко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, П. Полуботок, справді найдостойніших, і шанували чужих історичних героїв. Молодий мислитель правомірно зазначав, що сусідні народи не надають діянням козаків належної шани, а самі українці не прокинулися від «іноземного чаду». Водночас він позитивно оптимістично розглядав майбуття рідного народу, вважаючи, що українці звернуться до своєї минувшини, до своїх пісень, до своєї колоритної мови і відродять минулу славу предків. Це стане запорукою відродження України, яка оживиться, відчує свої моральні сили та оновиться у своєму юнацтві [6, с. 66, 67].

У творі помітно відчувається релігійність автора, який вважав, що саме Бог обрав славну Україну найблагодатнішою (благочестивою) землею у світі. Як істинний християнин, П. О. Куліш розглядав дохристиянський, найдавніший період рідної історії як час «темноти розуму» і високо оцінював діяльність князя Володимира І у справі християнізації Києва та України. Проте наступний період, після Великого князя Володимира, характеризував як «великі смути», коли не стало єдиної влади та порядку в Україні. Нашестя татарського хана Батия на Київ П. О. Куліш розглядав як кару Бога стосовно України за міжусобну ворожнечу та незгоду. Внаслідок цього настав час спустошення, руйнації, великого страху та несвободи [6, с. 67, 68].

За цих обставин українська людність добровільно пішла під владу литовського князя Гедиміна, сподіваючись визволити за його допомогою «Руську землю Україну» «від кормиги татарської». Після 66-річного з'єднання України з Литвою український народ разом із литовським пристав до поляків «як рівний до рівних і вольний до вольних». Попри ці історичні метаморфози, П. О. Куліш простежував єдину українську історичну лінійність, показуючи спадкоємність назв Русі та України, розглядав останню як «рідну матір нашу» [6, с. 69].

Мислитель приділяв багато уваги козацькому періоду української історії, характеризував українців як «народ божий», котрий шанує такі цінності, як віру християнську та славу козацьку. П. О. Куліш послідовно показував читачам звитяжну діяльність перших українських гетьманів, указуючи на їхні чесноти. Особливо акцентував автор на такому помітному явищі, як «людославная Запорозькая Січ» [6, с. 69–77].

П. О. Куліш довів виклад подій української історії до козацько-селянських повстань 1637 р., коли козацтво боронило віру християнську. Мис-

литель простежив, як «Україна бідувала», як «от тоді вже ляхи зовсім Україну опанували…», як «стала тривога на Вкраїні…». Він змалював, як «бідна Україна» «зовсім погибала», а тільки Бог «такії муки на нас грішних посилав» [6, с. 78–80].

У тому ж 1843 р. П. О. Куліш написав свою історичну хроніку у віршах «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» (К., 1843). У цій поетичній «епопеї», стилізованій під українські народні думи, автор зробив спробу відтворити багатовікове історичне минуле України. Точну дату і місце написання поеми встановити непросто. За її списком, виявленим під час обшуку в кирило-мефодіївця Г. Л. Андрузького, наприкінці тексту П. О. Куліш чітко позначив місце написання твору у «богом береженим граді Києві» та датував час написання квітнем 1843 р. Проте, скоріше за все, зазначена дата закарбувала період початку роботи над твором або його задуму. Як тут не згадати вказівку П. О. Куліша у листі до М. П. Погодіна від 15 жовтня 1843 р. про те, що думка про такий твір «давно лежала у мене (тобто П. О. Куліша. – *С. С.*) на душі». До того ж у «Жизни Куліша», написаній 1867 р., йшлося про те, що «у Грабовського в домі, поїхавши до його другим літом, скомпонував Куліш поему «Україна». Ця згадка підкріплюється й тим, що в 1892 р. він же у «Листі до редактора «Народу» і «Хлібороба»», тобто до М. І. Павлика, згадував: «Писав я «Україну» над кабінетом в Александрівці», тобто у М. Грабовського [6, с. 569; 10, с. 244; 11, с. 22, 363].

Дві останні згадки видаються досить правдоподібними. М. Грабовський був одним із тих, хто з 1843 р. надовго увійшов до інтелектуального кола П. О. Куліша і мав помітний вплив на його світогляд і тривалі двадцятирічні інтелектуальні контакти. Це й невипадково, бо він – відомий польський письменник-романіст, репрезентант української школи в польському письменстві, літературний критик і публіцист, історик та ідеолог романтизму та слов'янофільства, який продукував ідеї всеслов'янської єдності, панславізму, культуртрегерства та благодійності. Зблизили обох діячів такі чинники, як ідея народності, любов до старовини, збирання етнографічних матеріалів [3, арк. 1, 4, 7, 9, 13; 10, с. 244].

Як писав П. О. Куліш М. В. Юзефовичу 31 липня 1843 р., М. Грабовський запросив його на кілька днів до себе в маєток с. Олександрівка на Чигиринщині й надав у розпорядження свою бібліотеку та численні папери. Занурившись у ці інтелектуальні скарби, П. О. Куліш відчував себе «як у раю», якби не безгрошів'я. Ця інформація цілком узгоджується з даними листа П. О. Куліша до М. П. Погодіна від 15 жовтня 1843 р. про те, що після довгої підготовки автор сів і «в 5 днів поема готова».

Така швидкість могла бути зумовлена тим, що з-під пера П. О. Куліша нещодавно вийшла «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького», яка концептуально й текстологічно вельми близька до поеми «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького». Та й сама атмосфера, що панувала у маєтку М. Грабовського, куди у третій декаді липня 1843 р. заїхав П. О. Куліш під час свого відрядження на південь Київської губернії за дорученням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, сприяла якнайшвидшому написанню оригінального і стилізованого «під думи» епічного твору з помітними вставками зі справжніх та фальсифікованих народних дум, у тому числі взятих із «Запорожской старины» І. І. Срезневського. Написавши поему, П. О. Куліш здобув повну підтримку у М. Грабовського щодо її негайної публікації [11, с. 19, 22, 362, 363, 366].

Завдяки М. Грабовському, перед П. О. Кулішем вперше відкрилися польські матеріали до історії України, а також інтелектуальні контакти з відомими польськими культурними діячами: колекціонером, бібліофілом, меценатом К. Свідзінським, письменником, публіцистом, видавцем, істориком та філософом Ю.-І. Крашевським, польським істориком, краєзнавцем та етнографом Е. Л. Руліковським.

М. Грабовський зацікавився ранніми творами П. О. Куліша і зробив польськомовні переклади уривків з історичної хроніки у віршах «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» та роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». Пізніше, у 1893 р. П. О. Куліш згадував, що знайомство з М. Грабовським, К. Свідзінським, Е. Л. Руліковським привело його до документального осягнення українського минулого і критичного ставлення до літописних вигадок [3, арк. 2, 11, 20; 10, с. 244, 245, 633; 11, с. 20].

Про втілення в життя свого задуму – «виразити життя малоросійського народу в *епопеї!»* – П. О. Куліш поділився у листі до М. В. Юзефовича від 14 серпня 1843 р. Свою незвичайну поетичну і по суті історіософську композицію мислитель-поет реалізував у формі народних дум, які, на думку автора, являли собою «уривки народної епопеї», наближені до історичної епохи, котра доведена до смерті Я. Остряниці (Острянина). Як писав П. О. Куліш: «Тут поляки доходять до якнайбільшого варварства, душі мучеників возносяться до Бога і просять кари. Кара готується у страшному для Польщі Хмельницькому» [11, с. 20]. То ж, в авторському задумі міститься телеологічний зміст української історії – Хмельниччина подана як відплата Божа полякам за їхні кривди стосовно українців.

20 жовтня 1843 р. П. О. Куліш сповістив про написання першої частини «України» Т. Г. Шевченка. У своєму листі автор листа до Кобзаря чи не вперше розкрив свій загальний задум, що передбачав написання й наступних трьох частин поеми: друга з них мала віддзеркалити епоху Б. Хмельницького, третя – часи «міжусобія» та четверта – добу І. Мазепи та «шведчини» [11, с. 20].

Поема «Україна» П. О. Куліша напоєна українським патріотичним змістом. Для автора Україна є «рідною» та найблагочестивішою у світі землею, а її історія – «давньою», відомою ще до віри християнської, а згодом овіяною козацькою славою. Задля посилення величі й історичності українців П. О. Куліш на самому початку твору, у зверненні «До земляків», порівнював греків та козаків. Автор звернув увагу читача на козацьких героїв історії, якими були С. Наливайко та «батько» Богдан, Д. Нечай, С. Морозенко та «великий лицар» С. Палій [6, с. 531].

Важливою віхою історії Вкраїни український мислитель вважав акт хрещення, здійснений київським Великим князем Володимиром, називаючи його «великим часом». Автор негативно оцінив наступний період «нещасних усобиць», якими скористався «безбожний Батий», розгромивши Київ. Він зробив висновок, що будь-яке царство за умов розподільних усобиць приречене на запустіння. Саме це трапилося і з Київським князівством [6, с. 532].

Наслідком навали «безбожних бусурман» хана Батия став період несвободи у Вкраїні. Взагалі тема Бога в історичному процесі постійно присутня на сторінках поеми П. О. Куліша. На руїнах і попелищах мешканці України апелювали до Бога своїми молитвами, благали допомогти литовському князю Гедиміну звільнити Україну «з-під кормиги татарської». І ці сподівання справдилися – «сталася велика радість по всій Україні». Утвердження влади Великого князя Литовського в Україні мало берегти рівноправність українців із литовцями, які мали об'єднатися в єдиній державі за формулою:

«Як рівнії з рівними
І вільнії з вільними».

Такий же принцип, який утвердився в Литовсько-Руській державі, мав стати наріжним у процесі об'єднання українців та литовців з поляками. Виявом такої політики рівноправності народів мало стати утвердження в Польщі, у Литві й у Вкраїні влади гетьманів: коронного, литовського та руського [6, с. 532–535].

У центрі уваги П. О. Куліша представ козацький період української історії, сповнений вільнолюбства, збройної боротьби українських козаків від перших гетьманів, у ході якої боронилася віра християнська, доводилася «слава козацька». Відмітною подією української історії стало повстання «людославної Запорозької Січі». У викладі поетичних дум П. О. Куліша військова складова була основним змістом українського історичного процесу, який набув розвитку у протистоянні з войовничими сусідами [6, с. 535–554].

Молодий П. О. Куліш належав до вельми релігійних людей. Тому не дивно, що, оповідаючи про складний і часто драматичний перебіг української історії, мислитель вказував на її обумовленість помислами Бога святого. При цьому мислитель виділив «найгіршу, найстрашнішу чвару, що з ляхами та за віру православну стала». Автор негативно змальовував спроби зруйнувати православну церкву, впровадити унії, навернути народ християнський у віру католицьку. У поетичних рядках П. О. Куліш розгорнув широке полотно історичного українсько-польського протистояння від кінця XVI ст., показуючи «велику козацьку силу й славу». Мислитель відвів чимало місця героям української історії, зокрема таким, як гетьман С. Наливайко, полковник Г. Лобода, гетьман П. Сагайдачний, гетьман Т. Трясило та ін., які відстоювали свободу власного народу [4, арк. 16; 6, с. 555–564].

За поетичною оповіддю П. О. Куліша, ця боротьба, доведена до часів виступу гетьмана Я. Остряниці (Острянина), носила жорстокий, безкомпромісний характер:

«Але іскра волі ще раз з-під попелу вирівалась,
Лютим пожаром по всій Україні на згубу ворогів розливалась» [6, с. 565].

Емоційно і не шкодуючи епітетів, П. О. Куліш розкрив особливості панування польської влади в Україні, яка не боялася Божого суду і вела Україну до загибелі напередодні повстання гетьмана Б. Хмельницького. Наприкінці поеми мислитель знову звернувся до провіденційного чинника в історії, апелюючи до волі Творця у справі історичних змін, звертаючись до сина Божого – Ісуса Христа, сподіваючися на помилування ним українського народу [6, с. 567–569].

У листі до М. П. Погодіна від 15 жовтня 1843 р. П. О. Куліш зізнавався, що вже впродовж року в його голові сидить майже готовий роман, хоча його написання стримується бажанням автора «глибше вивчити історичну епоху», що було непросто за браком матеріалів. Цим літературним твором П. О. Куліш хотів дещо зробити «для історії Малоросії». Мова йшла про новий роман автора, який стосувався дивного й загадкового часу, що настав після смерті Б. Хмельницького. Пізніше він здобув назву «Чорна рада». Водночас у тому листі П. О. Куліш оповів М. П. Погодіну про свою двомісячну літню мандрівку «по Малоросії», результатом якої став підготовлений до друку том матеріалів з українських народних

переказів, легенд та різних заміток із народного побуту обсягом у 200 сторінок [11, с. 21, 22].

На рубежі 1843–1844 рр. П. О. Куліш розпочав працювати над своїм українським історичним романом «Чорна рада». Напередодні 1846 р. він звершив свій твір російською мовою, про що написав М. П. Погодіну 17 січня 1846 р., а вже 7 березня 1846 р. сповіщав І. І. Срезневського про свої плани написати «Чорну раду» по-українськи, бо, як зізнавався, володів українською мовою набагато краще, ніж російською. Робота над україномовним текстом роману просувалася швидко і у квітні того ж року дві третини було вже написано. Весь україномовний варіант роману автор завершив до осені 1846 р. Виїхавши до Варшави навесні 1847 р., П. О. Куліш сподівався на вихід у світ свого роману. Втім, унаслідок розпочатої справи Кирило-Мефодіївського товариства, до якої притягувався П. О. Куліш, його роман-хроніка вийшов у світ лише 1857 р. Ця пам'ятка українського письменства цікава не тільки з погляду художнього слова про конкретну історичну подію – Чорну раду 1863 р. у Ніжині, – а й у ракурсі історіософських розмислів про минуле та історичний вибір України, про сенс історичного буття [11, с. 71, 75, 82, 112, 171; 12].

У центрі уваги П. О. Куліша друга половина XVII ст. – тяжкі історичні часи для України, яку незабаром після смерті Б. Хмельницького «розідрали надвоє». Проте автор вдавався до історичної ретроспекції, згадував про основні віхи української історії, починаючи від часів древнього Києва: «Святий город сіяв, як той Єрусалим». Саме від «нашого діда Києва» П. О. Куліш вів початки української історії, згадуючи про київських князів Олега та Святослава, а затим про такі віхи минувшини, як «ясири половецькії» та навалу хана Батия, внаслідок якої «запалав Київ да почали литвини душити нас». Незабаром почалася боротьба з поляками. Новим періодом української минувшини П. О. Куліш визначав козацький, який є спадкоємцем попередньої руської історії: «Да только козацькою одвагою і держиться на Вкраїні предся Русь і благочестива віра!» Особлива роль у боротьбі за волю належала «батьку Хмельницькому» [13, с. 47, 56, 57, 59, 60, 61].

Упродовж віків роль сакрального історичного центру в русько-українській минувшині зберігалася за Києвом. П. О. Куліш згадував цілий ряд відомих історичних діячів, життя та діяльність яких пов'язана з цим визначним містом. Це зокрема П. Сагайдачний, Д. Нечай, С. Морозенко, С. Кішка та ін. Другим знаковим історичним центром у вітчизняній минувшині автор показав Запорожжя, яке «іспоконвіку було серцем українським», де «воля ніколи не вмирала, давні традиції ніколи не забувалися, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали…». Запорожжя зажило слави і серед панів, і серед мужиків.

Ще одним чинником у русько-українській історії, за П. О. Кулішем, був церковно-релігійний, православно-християнський, який мав місце і в діяльності і князів, і гетьманів, і воєвод. На думку мислителя перед духовними цінностями марніють «усяке багатство, усяка слава – усе воно суєта суєт…» [13, с. 63−65, 69].

П. О. Куліш із болем писав про торгівлю окремих гетьманів з поляками за християнські душі; про стан руїни, коли «десять гетьманів хапається за булаву», поглиблюючи розкол України, коли одна частина козацтва орієнтувалася на Польщу, а інша – на Московію. Висвітлюючи суперечності стосовно подальшої історичної орієнтації України, П. О. Куліш уклав у вуста свого героя роману гетьмана Я. Сомка ідею «з москалем за руки держатись», бо «се ж усе одна Русь». Саме в такий спосіб живилося сподівання за допомогою Бога об'єднати обидва береги Дніпра та підняти «Вкраїну вгору», відновивши велич країни часів Великих київських князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Таким чином ідея «великої, одностайної України» узгоджувалася з ідеєю спільного для українців та московитих «царя православного і праведного», який протиставлявся польському королю, котрий «оддав козаків магнатам на поталу» [13, с. 71, 72, 80].

П. О. Куліш не обходив провіденційного чинника в історії, коли вкладав у вуста свого літературного персонажа Шрамка думку про те, що «…мабуть, не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-солі уживала!» Поглиблення братовбивчої війни призводила того ж Шрамка до тривожних розмислів, «чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого?». У скрутну історичну хвилину сучасникам приходили згадки про те, як із Божою поміччю Україну було визволено від поляків, як запанувала на обох берегах Дніпра вільна земля козацька [13, с. 98, 101].

Однак після Хмельниччини історична ситуація докорінно змінилася. «Тепер на Вкраїні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не проїдеш», – промовляв один із героїв роману Гвинтовка. Але головне, що за цих обставин знецінилося людське життя, яке «не стоїть ніякогісінького жалю!» [13, с. 110, 114].

За умов внутрішньої дестабілізації української козацької держави посилилися суперечності між городовою козацькою старшиною і запорозькими козаками. Репрезентантом перших був Я. Сомко, а других – І. Брюховецький. В результаті, як описував П. О. Куліш ситуацію напередодні Чорної ради в Ніжині 1663 р., – «…і пішло усе, як у казані кипіти». Не було байдужим до загострення протистояння й московське військо з боярами, яке теж

опинилося під Ніжином. Переможцем на Чорній раді виявився І. Брюховецький, підтриманий військовою голотою із запорожцями і приведений до царської присяги. «Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна!» – з болем промовив своїм прихильникам Я. Сомко [13, с. 123, 139, 143, 151, 153].

Можна погодитися зі спостереженням дослідника-кулішознавця Є. К. Нахліка, що в показаному протистоянні між послідовниками старшини городового козацтва (Сомком і Шрамом) та прибічниками запорозької стихії (Кирилом Туром та ін.) П. О. Куліш показав центральний конфлікт української історії – між державобудівничим і руйницьким началами. Його загострення у другій половині XVII ст. призвело до трагедії України [14, с. 14].

Показавши Україну за часів І. Брюховецького, П. О. Куліш увів у роман образ Божого Чоловіка, народного співця, для якого цінностями є не гетьманство, багатство, перемога над ворогом чи слава, а життя «за людське благо», у чому мислитель вбачав справжній сенс людського буття. П. О. Куліш віддавав першість божественному началу, коли вів мову про те, що «Іванця Бог гріхом уже покарав», коли стверджував, що «славному слава у Бога!» [13, с. 172, 173].

Як бачимо, вже у середині 1840-х рр. П. О. Куліш створив перший український історичний роман-хроніку, просякнутий історіософськими розмислами про український історичний час від київських князів до другої половини XVII ст., актуалізував питання про історичну орієнтацію України в центрально-східноєвропейському просторі, про внутрішні й зовнішні механізми історичного вибору в контексті боротьби різних суспільних сил, окреслив питання сенсу людського буття в історії, ролі в ній світського та духовного начал.

Важливим виявом інтелектуального життя молодого П. Куліша, який тільки завершив своє перше 25-ліття, стало захоплення рідною українською історією не тільки в річищі красного письменства, а і у сфері популяризації історичних знань. У 1846 р. з цією метою ним було написано відповідну працю під назвою «Повість про український народ». Кулішевий твір побачив світ у Санкт-Петербурзі в російськомовному журналі «Звездочка» видавця О. Й. Ішимової, розрахованому на читачів старшого шкільного віку.

За обсягом це був виклад історії України від давніх часів до XVIII ст. включно. Хоча твір написаний популярно і формально призначався для читання старшими школярами, значення його виходить далеко за межі жанру шкільного посібника. Як уже відмічав В. Івашків, П. О. Куліш у своїй «Повісті…» «певною мірою синтезував свою науково-історичну концепцію України першої половини 1840-х» [2, с. 11]. Про те, що цей твір вийшов за межі простої фактографії для дітей свідчить і лист П. О. Куліша до О. М. Бодянського від 16 липня 1846 р.: «Я бажав би викликати нею [«Повістю про український народ». – *С. С.*] pro и contra, щоб, таким чином, остаточно вирішились деякі питання, що визначають значення українців у моральній діяльності слов'янського світу». З цього ж погляду має інтерес і лист П. О. Куліша до І. І. Срезневського від 20 липня 1846 р., у якому йшлося про цей твір, написаний, за словами автора, «у вигляді проблеми для історії України». І цілком невипадково «Повість…» П. О. Куліша викликала інтерес і була розкуплена «українськими панами», як свідчив автор у листі до П. О. Плетньова від 7 вересня 1846 р. [11, с. 93, 94, 114].

Від самого початку «Повість…» П. О. Куліша проникнута історіософським розумінням самодостатності українського народу, його відмінністю від «північноросійського» своєю мовою, одягом, звичаями і вдачею. Характерно, що молодий український мислитель у своєму розумінні південноруського, або малоруського, народу виходив із усвідомлення як народу єдиного, соборного, який проживає в Російській та Австрійській імперіях [12, с. 53].

За П. О. Кулішем, «наші південні руси, чи українці, мають свою історію, сповнену героїчних подвигів, захопливих пригод – від часів Аскольда, Діра, Олега, Ігоря та Святослава». Відтак українська історія виявлялась у автора як «своя», «героїчна», що йшла вглиб віків аж до київського князівського періоду. Однак затим українці пережили «тягар татарського рабства», а згодом потрапили від владу Литви і Польщі [12, с. 53].

Наступний період української історії П. О. Куліш пов'язував із козацтвом, яке мало дві мети – воювати проти ворогів християнства, тобто татар і турків, та визволити рідну Україну від «деспотичної влади польсько-руських дворян». Як мислитель, П. О. Куліш точно відмітив ключову роль духовно-релігійного фактора в українській історії польських часів, коли «з іменем пана поєднувалося ім'я католика та гнобителя віри» [12, с. 54, 56].

Відмітивши переплетіння соціального й духовно-національного гноблення, П. О. Куліш показав боротьбу українців за визволення, починаючи від С. Наливайка і П. Сагайдачного; розкрив невгасимість іскри свободи в історії українського народу, його гідність, пам'ять про свою колишню вольність. Розуміння вітчизняної історії у мислителя було наповнене українським народолюбством. Саме з цього погляду він підходив до оцінки старої української еліти, яка, втративши почуття патріотизму до рідної батьківщини, перейшла на службу до чужої держави і стала ворогом

власного народу. Здавалося, що Україна загинула назавжди [12, с. 56–66].

Утім, новий історичний шанс Україна отримала завдяки Б. Хмельницькому, який, за словами П. О. Куліша, був надісланий самим Богом. На думку мислителя, український гетьман прагнув зробити Батьківщину вільною країною, такою як вона була за «варязько-руських князів». Відмітивши ключову роль Б. Хмельницького в тодішній українській історії, П. О. Куліш сфокусував увагу на акті «возз'єднання України з Московським царством». Ця подія докорінно змінила розстановку сил на Сході Європи, де Росія, завдяки Україні, отримала перевагу над Польщею [12, с. 67, 69, 71, 83].

Для П. О. Куліша одним із головних чинників в українській історії був народний. Так, велич Б. Хмельницького мислитель пов'язував із любов'ю до нього народу, а невдачі наступних гетьманів – з відсутністю до них народної любові. Внутрішні чвари між простим народом, козаками і дворянством призвели до розколу України на дві частини, що мало важкі наслідки. Взагалі подальша історія України в розумінні П. О. Куліша – не історія народу, а гетьманів, які втратили народну підтримку. Нелюбов українського народу до І. Мазепи спричинила його поразку, хоча цей гетьман, на думку мислителя, був прихильником республіки і сукупної вільної діяльності нації. Поразка повстання І. Мазепи мала негативний вплив на долю України. За декілька десятиліть український народ втрачав спочатку свою енергію, а «потім і саме усвідомлення своїх прав» [12, с. 84–102].

Сутність «Повісті…» П. О. Куліша швидко помітили вдумливі читачі. Так, у листі К. І. Керстен до О. В. Марковича від 15 грудня 1846 р. йшлося, про присутність на багатьох сторінках твору «демократичного духу» [7, с. 100]. Твори П. О. Куліша «Украина», «Повесть об украинском народе» не залишилися непоміченими ІІІ відділенням під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема викликали запитання під час допиту Пантелеймона Олександровича 16 квітня 1847 р. щодо ліберального способу думок автора. На це П. О. Куліш відповідав, що їх спрямованість спричинилася впливом «пристрасної любові до своєї батьківщини Малоросії». Водночас український діяч пояснив, що його любов до Малоросії жодним чином не послаблює у ньому «благодатної любові до нашої спільної вітчизни Росії…». Ця фраза має ключове значення для усвідомлення у світогляді П. О. Куліша феномена подвійної лояльності, що наклала відбиток на низку особливостей історіософії мислителя [6, с. 58].

Подвійна лояльність П. О. Куліша як мислителя пояснюється його відчуттям, що «політичне життя Малоросії давно кінчилось», а етнографічне життя українців, яке виражалося в мові, костюмах та звичаях, на його думку, «з кожним роком втрачає свою виразність». Ці розмисли скеровували мислителя до думки, що «Малоросія незабаром зіллється в одне тіло з Росією», про що він писав у листі до М. В. Юзефовича від 10 вересня 1844 р. Водночас той же епістолярій свідчить, що його автор, як щирий український патріот, попри вищезазначене, мав широкі плани («програму патріотичного подвига») за 10–15 років підготувати багатотомне видання «Жизнь малороссийского народа», яке б увібрало багатющу народну історико-культурну спадщину [11, с. 40–42].

У цьому ж напрямі були замислені й «Записки о Южной Руси», що, як писав П. О. Куліш до Т. Г. Шевченка у листі від 31 грудня 1844 р., мали б видаватися у Харкові М. І. Костомаровим, ним самим, А. Л. Метлинським та І. І. Срезневським і містили б наукові статті, українські прозу та поезію [11, с. 44, 45]. Ці плани поступово втілювалися у життя. Вже у 1844–1845 рр. молодий педагог-народолюбець за сприяння М. В. Юзефовича об'їхав та обійшов Київську губернію. Перше своєрідне «ходіння в народ» дало змогу П. О. Кулішу зібрати цінні матеріали до «Записок о Южной Руси». В одному із листів до Т. Г. Шевченка він писав, що здобув зі своєї мандрівки Малоросією «якнайбільші результати». В іншому листі П. О. Куліш відмічав спільну мету: «Розкрити очі своїм землякам» [10, с. 244, 633; 6, с. 309].

20 березня 1845 р. П. О. Куліш сповістив із Києва про свої ретельні евристичні пошуки ректора Санкт-Петербурзького університету П. О. Плетньова, який незабаром запропонував талановитому досліднику переїхати до столичного університету, надаючи роботу лектора російської мови. Ця пропозиція була настільки привабливою, що восени 1845 р. П. О. Куліш, який, завдяки М. В. Юзефовичу, щойно отримав місце учителя Рівненської гімназії, зробив вибір на користь столиці імперії, куди переїхав вже у листопаді того ж року [11, с. 49, 50, 53, 54, 57, 58, 92].

П. О. Плетньов створив для П. О. Куліша всі необхідні умови. Окрім місця в університеті він влаштував молодого педагога старшим учителем словесності у П'ятій столичній гімназії. Все це давало достойну платню у сумі 1 тис. сріблом на рік. До того ж П. О. Куліш мав у своєму розпорядженні окремий кабінет (кімнату ректора), де можна було писати й читати. Двічі на тиждень ректор приймав свого підопічного у себе вечорами [11, с. 60, 70, 72; 7, с. 88, 89].

Втім, не матеріальні переваги і ректорська протекція скеровували подальші дії П. О. Куліша. Світоглядним вибором молодого педагога стала українська національна ідентичність. Так, у листі

до О. В. Марковича із Санкт-Петербурга від 14 березня 1846 р. він писав: «Україна та українська мова зробились тепер моєю істиною святинею». Не менш прикметним є його ж зізнання у листі до М. П. Погодіна від 13 квітня 1846 р., де він вказував на безбідне столичне життя, але водночас передавав свою нудьгу «тільки за Малоросією», адже імперська столиця не могла замінити звуки рідної мови і краєвид батьківщини [11, с. 60, 70, 72, 80, 81; 7, с. 90].

Для розуміння історіософських розмислів П. О. Куліша важливою є його позиція в усвідомленні свого національного «Я», віддзеркалена у листі до М. І. Костомарова від 2 травня 1846 р., де він докоряв своєму кореспонденту за його хитку позицію між російським (по батькові) й українським (по матері) походженням. «Я не можу Вас так любити, як люблю, коли вважаю [Вас. – *С. С.*] українцем», – писав П. О. Куліш, вважаючи ім'я українця «дорогоцінним» [11, с. 82, 83].

У листі П. О. Куліша до М. І. Костомарова від 27 червня 1846 р. полеміка між двома діячами тривала. Автор листа стверджував, що вивчення Малоросії не заперечує можливості доторкнутися до європейської освіченості, що у світогляді «україноманів» є не тільки місцеві «мужицькі» цінності, а й загальносвітові, загальнолюдські. Симптоматично, що П. О. Куліш не вважав контроверсійними християнські й національні цінності. Цікавою є і думка мислителя про те, що процес розвитку набуває динаміки спочатку серед дієвих особистостей (елітарної верстви), а згодом переходить і до народу [11, с. 88, 89].

Як бачимо, серед українських народолюбців часів Кирило-Мефодіївського товариства, до яких належали П. О. Куліш та М. І. Костомаров, точилися дискусії щодо різних проблем теоретичного характеру, зокрема й історіософських. Утім, це не заважало їм об'єднувати зусилля у практичній діяльності. Так, П. О. Куліш сповіщав О. М. Бодянського у листі від 21 серпня 1846 р., що він разом із І. І. Срезневським, А. Л. Метлинським та М. І. Костомаровим з'єднали свої збірки українських пісень в один том і займаються вивченням усіх варіантів за різними списками [11, с. 103, 104].

Однак навіть успіхи у спільних практичних діях не могли обмежити П. О. Куліша у його критиці невдалих теоретичних висловлювань однодумців. Як видно з його листа до М. І. Костомарова від 11 вересня 1846 р., він піддав критиці висновок свого адресата в одній із лекцій про те, що «гірка, нікчемна доля України походить від нікчемності душі народу». Він не погоджувався з «історичними правилами» М. І. Костомарова, виходячи з того, що «для див Божих» не може бути правил, тобто закономірностей. На думку П. О. Куліша, благодать Божа дарована всім народам і звідси виводив можливу історичну перспективу для могутності кожного народу, відтак і українського. При цьому він наводив позитивні приклади діяльності таких провідників українського народу, як П. Сагайдачний та Б. Хмельницький і засуджував негативний вплив московського уряду, завдяки якому на гетьманстві утримувалися лише *холопи* і *підніжки*, кажучи словами Т. Г. Шевченка. Однак, незважаючи на полеміку, ідейні однодумці були близькі. Так, у листі до П. О. Плетньова від 29 грудня 1846 р. із Києва П. О. Куліш стверджував: «Але Костомаров і Шевченко як і раніше до мене прив'язані» [11, с. 114, 115, 137].

Є всі підстави стверджувати, що український патріотизм П. О. Куліша був глибоко закорінений у його світогляді і навіть у приватному житті. Свідченням цього є його лист із Варшави до П. О. Чуйкевича в Кам'янець-Подільський про одруження та подорож за кордон. У ньому, зокрема, йшлося про дружину Пантелеймона Олександровича – Олександру Михайлівну Куліш (в дівоцтві – Білозерська): «Так, я щасливий своєю жінкою: така украї[н]ка, що просто захоплення! Шевченка напам'ять знає, а в історії заткне за пояс іншого й скубента». І така характеристика сходилася з оцінкою у відношенні шефа жандармів О. Ф. Орлова до міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського від 31 травня 1847 р. про встановлення за О. М. Куліш таємного нагляду, оскільки вона (О. М. Куліш. – *С. С.*) «звертає на себе увагу надмірною любов'ю до батьківщини своєї, Малоросії» [6, с. 32, 86].

Як свідчить висновок ІІІ відділення про справу П. О. Куліша та встановлення таємного нагляду за його дружиною О. М. Куліш, спростування українського діяча щодо своєї участі у Кирило-Мефодіївському товаристві не розвіяли обвинувачень щодо нього. У документі йшлося про його жваве листування з М. І. Гулаком, М. І. Костомаровим, В. М. Білозерським та іншими кирило-мефодіївцями, де він будь-де висловлював надмірну любов до батьківщини – Малоросії. Тими ж думками пронизані твори П. О. Куліша – «Повесть об украинском народе», «Украйна» та «Михайло Чернышенко».

Жандарми помітили, що автор зазначених творів подавав історію малоросіян як чи найпомітніше явище серед усіх історій, славу свого народу називав всесвітньою, натякав, що в українському народі ще не зник дух любові до вольностей, несхвально ставився до гноблення і придушення прав українців з боку Петра І та його наступників. Незважаючи на заперечення П. О. Кулішем своєї участі у Кирило-Мефодіївському товаристві, жандармський висновок засвідчував покарання П. О. Куліша чотиримісячним перебуванням в Олексіївському равеліні, а затим відправкою на службу до Вологди. За українським діячем вста-

новлювався найсуворіший нагляд із позбавленням права перебувати в Україні та за кордоном. До того ж йому було заборонено писати, а вищезазначені твори було заборонено й вилучено із продажу [5, с. 70; 6, с. 80, 81].

Таким чином, прозова та поетична літературна та науково-історична творчість молодого П. О. Куліша періоду 1843–1846 рр. була проникнута глибоким історіософським викладом та узагальненнями, які мають україноцентричний характер. Генезис поглядів мислителя слід шукати в історичній козацькій родинній традиції, книжковому колі читання українського письменства, наукових праць, фольклорно-етнографічній спадщині українства, безпосередньому спілкуванні з простим народом та рядом «достойних людей», які увійшли до його інтелектуального кола в Києві, зокрема, такими, як В. М. Білозерський та Г. М. Білозерська, Т. Г. Шевченко і М. І. Костомаров. Свою роль відіграли й інтелектуальні контакти з відомими польськими культурними діячами, особливо М. Грабовським. Усі ці чинники сфокусували увагу П. О. Куліша на українській народності як «народі божому», на українській історії з її християнськими та демократичними цінностями, історичними традиціями.

Наслідком розмислів молодого П. О. Куліша стали такі твори, як роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького», історична хроніка у віршах «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького», український історичний роман-хроніка «Чорна рада», «Повість про український народ», які актуалізували історіософські проблеми української історіогенези, основного змісту, етапів української минувшини в їх історичному зв'язку, роль таких чинників в історії, як соціальний (народний), духовно-національний, персоналістичний. В працях мислителя порушена проблема українського історичного часу від київських князів до другої половини XVII ст., розглянуто історичну орієнтацію України в центрально-східноєвропейському просторі, внутрішні й зовнішні механізми історичного вибору в контексті боротьби різних суспільних сил, окреслено сенс людського буття в історії, роль у ній світського та духовного начал. Все це свідчило про достатню глибину історіософських узагальнень молодого українського інтелектуала-патріота, який працював як мислитель-романтик.

Бібліографічні посилання

1. **Грушевський О.** З сорокових років. 2. П. Куліша «Украина. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького» / О. Грушевський // ЗНТШ. – Л., 1908. – Т. LXXXV. – С. 81–105.

2. **Івашків В.** Визначна пам'ятка української суспільно-політичної думки середини XIX століття / В. Івашків // Куліш П. Повість про український народ / П. Куліш. – Л., 2006. – С. 7–49.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. І, спр. 18533.

4. Там само. – Ф. Х, спр. 12562.

5. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / гол. ред. П. С. Сохань та ін.; упоряд.: О. О. Франко (голов. упоряд.) та ін. – К., 1990. – Т. 1.

6. Там само. – Т. 2.

7. Там само. – Т. 3.

8. **Ковальчук О.** Пантелеймон Куліш / О. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – Вип. 15. – К., 2005. – С. 97–125.

9. **Коробов О.** Історіософські ідеї П. Куліша / О. Коробов // Наукові записки: зб. праць. Т. 5. – К., 1999. – С. 175–180.

10. **Куліш П.** Жизнь Куліша / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 2 т. – 2-е вид. – К., 1998. – Т. 1. – С. 234–264.

11. **Куліш П.** Листи / П. Куліш // Куліш П. Повн. зібр. творів. – Т. І: 1841–1850 / упоряд., комент. О. Федорук; відп. ред. С. Захаркін. – К., 2005.

12. **Куліш П.** Повість про український народ / П. Куліш / упоряд. Василь Івашків. – Л., 2006.

13. **Куліш П.** Чорна рада. Хроніка 1663 року / П. Куліш // Куліш П. Твори: у 2 т. – 2-е вид. – К., 1998. – Т. 1. – С. 38–173.

14. 14. **Нахлік Є. К.** Пантелеймон Куліш / Є. К. Нахлік // Куліш Пантелеймон: твори: у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 5–36

15. **Нахлік Є. К.** Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наук. біографія / Є. К. Нахлік. – К., 2007.

16. **Похила Л.** Ранні історичні твори Куліша: «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького» / Л. Похила // Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження. – Л.; Н.-Й., 2000. – С. 93–102.

References

1. Hrushevsky A., 1908. Z sorokovykh rokiv. P. Kulisha «Ukrayna. Od″ pochatku Vkrayny do bat′ka Khmel′nyts′koho From the forties. P. Kulish "Ukraine. From start to his father Khmelnitsky Ukraine]. Zapysky Naukovoho tovarystva Shevchenka [Proceedings of Shevchenko Scientific Society]. Lviv, vol. 85, pp. 81-105 (in Ukrainian).

2. Ivashkiv, V., 2006. Vyznachna pam″yatka ukrayins′koyi suspil′no-politychnoyi dumky seredyny XIX stolittya [A notable monument of Ukrainian social-political thought of the mid-nineteenth century]. In: Kulish P. Povist′ pro ukrayins′kyy narod [Tale of Ukrainian people]. L′viv, pp. 7 – 49 (in Ukrainian).

3. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine. National Academy of Sciences of Ukraine. Manuscript Department. Fund I, file18533.

4. Ibidem. Fund X, file 12562.

5. Sokhan, P. S. (Ch. Ed.), 1990. Kyrylo-Mefodiyivs′ke tovarystvo [Cyril and Methodius Sovciety] in 3 vols. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).

6. Ibidem, vol. 2.

7. Ibidem, vol. 3.

8. Kovalchuk, A., 2005. Panteleimon Kulish. *Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukrayini. Vyznachni postati ukrayins'koyi istoriohrafiyi XIX – XX st.* [*Historiography Research in Ukraine. Prominent figures of Ukrainian historiography XIX-XX centuries*]. Kyiv, vol. 15, pp. 97-125 (in Ukrainian).

9. Korobov, O., 1999. Istoriosofs′ki ideyi P. Kulisha [Historiosophical ideas Kulish]. *Naukovi zapysky* [*Scientific notes: Coll. of works*]. Kyiv, vol. 5, pp. 175-180 (in Ukrainian).

10. Kulish, P., 1998. Zhyzn′ Kulisha [Kulish's Life]. *Kulish, P. A. Works: in 2 vols.*, 2nd ed. Kyiv, vol. 1, pp. 234-264 (in Ukrainian).

11. Kulish, P., 2005. Lysty [Letters]. *Kulish, P. A. Povne zibrannya tvoriv* [*Complete Works*]. Kyiv, vol. 1: 1841-1850 (in Ukrainian).

12. Kulish, P., 2006. *Povist' pro ukrayins'kyy narod* [*The story about the Ukrainian people*]. Lviv (in Ukrainian).

13. Kulish, P., 1998. Chorna rada. Khronika 1663 roku [Black Board. Chronicle 1663]. *Kulish, P. A. Works: in 2 vols., 2nd ed*. Kyiv, vol. 1, pp. 38-173 (in Ukrainian).

14. Nahlik, E. K., 1994. Panteleimon Kulish. *Panteleimon Kulish. Works: in 2 vols*. Kyiv, vol. 1, pp. 5-36 (in Ukrainian).

15. Nahlik, E. K., 2007. *Panteleymon Kulish: Osobystist', pys'mennyk, myslytel'* [*Panteleimon Kulish: Personality, writer and thinker*] in 2 vols. Kyiv, vol. 1 (in Ukrainian).

16. Pokhyla, L., 2000. Ranni istorychni tvory Kulisha: «Ukrayina» i «Knyha o dilakh narodu ukrayins′koho i slavnoho viys′ka kozats′koho zaporiz′koho» [Early historical works Kulish, "Ukraine" and "The Book of deeds and glorious people of Ukrainian troops Zaporizhzhya Cossack"]. *Panteleymon Kulish: materialy i doslidzhennya* [*Panteleimon Kulish : materials and research*]. Lviv; N. Y., pp. 93-102 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 21.06.2016